
प्रकरण सहाते

उपसंहार

प्रकरण सहावे

उपसंहार

एकोणिसावे शतक हे महाराष्ट्राच्या सामाजिक पुनर्घटनेचे शतक होय. या शतकातील बहुतांश वाङ्मयनिर्मिती समाजनिष्ठ अशी आहे. इंग्रजी ज्ञानाने नवशिक्षितांची मने परिवर्तित होऊ लागली. पाश्चात्य जीवनदृष्टी आणि बुद्धीवाद यांच्या आधारे आपल्या सामाजिकस्थितीची मीमांसा करणारे जे अनेक विचारवंत महाराष्ट्रात होऊन गेले त्यात फुले यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. म्हणून म.फुले यांना सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत मानले जाते. त्यांच्या या सामाजिक कायचि व त्या अनुषंगाने जे लेखन केलेले आहे त्याचे मूल्यमापन या लघुप्रबंधात करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यांच्या सामाजिक व वाङ्मयीन दृष्टिकोणाची मीमांसा करण्यासाठी 'शेताक-याचा असूड' या ग्रंथाचाच प्रामुख्याने विचार केलेला आहे. या ग्रंथाच्या आधारे त्यांनी अभिव्यक्त केलेला सामाजिक विचार व वाङ्मयीन दृष्टिकोण या मूल्यांच्या अनुषंगाने अभ्यास केलेला आहे.

६ एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्र आणि वाङ्मयनिर्मिती-च्या प्रेरणा' या पहिल्या प्रकरणात एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्र व वाङ्मयनिर्मितीच्या प्रेरणा याचा विचार केलेला आहे. एकोणिसाव्या शतकातील वाङ्मयनिर्मिती अनेक स्थानी झाली. परंतु या वाङ्मयात फारशी कलात्मकता आढळत नाही. असे असले तरी तत्कालीन समाजाच्या विशिष्ट गरजेतूनच हे वाङ्मय

निर्माण झाले. या वाङ्मयाला सामाजिकतेचे अधिष्ठान प्राप्त झालेले दिसते. ही एक महत्त्वाची गोष्ट दिसते. यामुळे इंग्रजी विषयाच्या अभ्यासातील नवशिक्षितांना जी नवी दृष्टी मिळाली ती या लेखनामागील प्रेरणा आहे. ऐहिक जीवन आणि लौकिक उन्नतीचे प्रश्न यांना त्यात प्राधान्य मिळाले. पारलौकिकोपेक्षा लौकिक आणि पारमार्थिकतेपेक्षा आर्थिक अशा अनेक गोष्टींकडे समाजाचे लक्ष वेधणे व नव्यापिढीला यांची जाणीव करून देणे हा या वाङ्मयनिर्मितीमागील उद्देश होता. वैचारिक संघर्षातून या काळात साहित्याची निर्मिती झाली. एकूण एकोणिसाव्या शतकातील वाङ्मयाने मराठी साहित्याचा पाया घातला, हे मान्य करावे लागेल.

‘एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्रातील विचारवंत’ या दुस-या प्रकरणात बाबशास्त्री जांभेकर, लोकहितवादी, विष्णूशास्त्री चिपळूणकर, विष्णूबुवा ब्रह्मचारी या प्रमुख विचारवंतांनी मंडलेले सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, शिक्षण, राजकीय विचार यांचा परामर्श घेऊन त्यांनी मंडलेले विविध विचार त्यातून एकोणिसाव्या शतकात महान विचारांचे बीजारोपन झालेले दिसून येते. तसेच या विचारवंतांनी धर्मप्रसाराच्या प्रेरणेतून वाङ्मयनिर्मिती व लेखन केलेले दिसून येते. तसेच हे विचारवंत उच्चवर्णिय व पांढरपेक्षा वर्गातीलच होते. त्यामुळे त्यांनी विवेचलेल्या समस्याही त्याच वर्गाच्या होत्या सामाजिक ऐहिक दृष्टी नव्यानेच प्राप्त झाल्याने या विचारवंतांचे विचारांचे क्षितिज आपल्या वर्गापलीकडे जाणे शक्य नव्हते. त्याची अपेक्षाही करणे उचित होणार नाही. असे असले तरी बहुजनांचे आणि निम्नस्तरीयांचे प्रश्न सुटलेले नव्हते हेही नाकारता येत नाही. ‘अविद्या’ हे त्याचे प्रमुखकारण, म.फुले यांच्या

जीवनानुभवाला आणि सामाजिक निरीक्षणाला विधेवा स्पर्श होताच तत्कालीन विचारवंतानी केलेला प्रयत्न या पार्श्वभूमीवर म. फुले यांच्या विचारसरणीचा अभ्यास लक्षणीय ठरतो. याचा विचार पुढील प्रकरणात तपशीलवार केलेला आहे.

‘ म.फुले यांची लेखन-विषयक भूमिका आणि वाङ्.म्यसंपदा ’ या तिस-या प्रकरणात यांच्या लेखनविषयक भूमिकेतून व वाङ्.म्य-संपदेतून गफारबेत मुन्शी गुरूजी, लेजिट गुरूजी यांचे अमोल मार्गदर्शन व मित्र गोवडे यांचे मिळालेले सहकार्य व थॉमस पेन यांच्या लेखनाचा त्यांच्यावर झालेला परिणाम यामुळेच मानवी कर्तव्य, हक्क, समता, स्वातंत्र्य यांची जाणीव समाजाला कसून देणे ही त्यांची तीव्र इच्छा होती. यासाठीच त्यांनी समाजामध्ये नवविचारांची पेरणी केली. या त्यांच्या कार्यामुळे व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यास अविष्कार मिळू लागला. याकसून त्यावेळच्या विचारी समजस लोकांचे डोळे उघडले. व आपल्यातील दोष शोधून काढण्याकडे त्यांचे लक्ष लागले व व्यापक दृष्टीने आपल्या समाजस्थितीचा विचार करू लागले. तसेच म.फुले यांनी समाजाला शिक्षणाची फार मोठी आवश्यकता आहे, हे लेखनाच्या माध्यमातून वेळोवेळी समाजाला सांगितले. यावसून धर्म टिकविणे हेच ध्येय त्यांनी मनोमल बाळगलेले दिसून येते. अशाप्रकारे युगपुरुष म. फुले यांनी नवविचारांची समाजामध्ये लागन करून आपले विपुल वाङ्.म्य समाजाकसा हातात देऊन समाज-परिवर्तन घडविण्याचा प्रयत्न केला.

‘ शेतक-याचा असूड ’ मधील समाज-दर्शन व समाज-चिंतन ’ या चौथ्या प्रकरणात म.फुले यांनी घडविलेले समाजदर्शन व केलेले समाज-चिंतन याचा विचार लक्षात घेतलेला आहे. ‘ शेतक-याचा असूड ’ हा म.फुले यांनी लिहिलेला ग्रंथ तत्कालीन समाजाच्या स्थितीचे

निर्देशन करणारा आहे. त्याचबरोबर अनेक इंग्लिश, प्राकृत, संस्कृत ग्रंथ व हल्लीचे अज्ञानी शूद्रादिअतिशूद्रांच्या दीनवाण्या स्थितीगती-वरून हा ग्रंथ रचला आहे. दलित-शोषित आहेत त्यांची मुक्तता करणे व त्यांना स्वतःच्या कर्तव्याची, मानवी हक्काची जाणीव करून देणे हीच त्यांची या ग्रंथलेखनापाठीमागची भूमिका आहे. या ग्रंथाचा विचार करीत असताना शेतक-याचा असूड स्वल्प व आशय, शेतक-याच्या दारिद्र्याची मीमांसा, शेतक-याची स्थिती सुधारण्यावरील उपाय, शेतीसुधारण्याविषयी उपाय, इ. मुद्द्यांचा अन्वेषणाने शेतक-याचा असूड या ग्रंथलेखनापाठीमागील म.फुले यांची भूमिका विचारात घेतली आहे. प्रस्तुत ग्रंथात ते शेतकरी व त्यांची शेती याविषयीचे तपशीलाने विवेचन करतात. एवढ्या तपशीलाने शेतकरी वर्गाविषयी लेखन यापूर्वी कधीच झालेले आढळून आलेले नाही. शेतकरी वर्गाचे इतर वर्गांकडून होणारे शोषण, त्यांचे दारिद्र्य, त्यांचा कर्जबाजारीपणा इ.बाबींचा सखोलपणे वेध घेतलेला दिसून येतो. तसेच शूद्रातिशूद्र शेतक-यांची स्थिती सुधारण्याचे उपाय ही सूचित केलेले आहेत. त्यामध्ये धर्माच्या नावाखाली चालणा-या वेडगळ चालिरीती या नष्ट होण्यासाठी शिक्षण हेच एकमेव साधन होय. ब्राह्मणांचा हस्तक्षेप नको, शेतक-यांनाही दोन शब्द, शेती व शेतकरी यांना शिक्षणाची आवश्यकता इत्यादी बाबींचा त्यांनी केलेला उघापोह हाही लक्षात घेतलेला आहे. म.फुले यांचा सामाजिक दृष्टिकोण विचारात घेता म.फुले म्हणजे सामान्य माणसाच्या नवयुगाची वाही देणारे भारतातले पहिले समाजक्रांति-कारक होते. तसेच म.फुले यांचे व्यक्तिमत्त्व हे समाजमनस्क होते. या त्यांच्या समाजमनस्क वृत्तीचा प्रभाव त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर व वाङ्मयावर पडलेला दिसून येतो.

शेतक-याचा असूडःवाड्.मयीन विशेष या पाचव्या प्रकरणात प्रस्तुत ग्रंथाचे वाड्.मयीन विशेष ध्यानात घेतलेले आहेत. शेतक-याचा असूड या ग्रंथात म.फुले यांच्या सामाजिक जाणिवेची व्यापकता व खोली यांचे दर्शन घडते. म. फुले हे सामान्य शेतकरी कुटुंबास जन्मले असल्यामुळे शेतक-यांची आणि शेतकजुरांची अत्यंत कष्टपुढ अवस्था हा त्यांच्या जीवनाचा विषय होऊन गेला. त्याचे वाड्.-मयीन रूप म्हणजे त्यांचा हा ग्रंथ होय. आपले विचार परिणाम-कारकपणे लोकमानसात पोचविण्यासाठी, लोकमानस जागृत करण्या-साठी म.फुले यांनी लेखन केले. या ग्रंथातील व्यक्तिचित्रणे, शेतकरी-वर्ग, पुरोहित वर्ग, ब्राह्मणवर्ग, सावकार वर्ग तसेच प्रसंगाच्या अनुरोधाने याच वर्गातील व्यक्तींच्या वृत्तिप्रवृत्तीचे चित्रणही प्रभावीपणे आलेले आहे. त्यांच्या लेखनशैलीमध्ये स्पष्टोक्ती, उपहास, आवेश ही कधी-कधी आढळतात. तर कधी-कधी संपादात्मक व आव्हानात्मक शैली, बोलीभाषेचा वापर, परसडपणा, कासण्याचा कळकळा, सूक्ष्म निरीक्षण, प्रदीर्घ वाक्यरचना, अर्धवाहीलेखन, सहजता, छोट्या छोटी वाक्ये व चित्रमयता इ. वैशिष्ट्ये आढळतात.

म. फुले यांच्या लेखनीतील साहित्यगुणांची श्रमक "शेतक-याचा असूड" या ग्रंथात दृष्टीस पडते. परंतु दुर्दैवाने ते म.फुले यांच्या साहित्यक गुणवत्तेची फारशी दखल कृणी घेतलेली दिसत नाही. कारण काहींच्या मते ही शैली अशुद्ध आहे, काही म्हणतात, ग्राम्य आहे. महाराष्ट्रात जे वैचारिक जागरण झाले त्यापैकी बहुजन समाजाची जागृती हे एक महत्त्वाचे मंत्र आहे. या जागृतीची पहिली उकळी फुटली ती म. फुले यांच्या लेखनाचे. बहुजन समाजाच्या भाषेत लिहिणारा समाजजागृतीसाठी हा पहिला लेखक म्हणावा लागेल. त्यामुळे लेखनाची पारंपारिकतेची सापडे आणि कल्पना बाजूला साडून ती आपल्या भाषेत लिहिण्याचा प्रयत्न करतो.

क्या?

त्यामुळे या लेखनाला अस्सलपणा प्राप्त झाला आहे. म्हणूनच त्यांचा हा ग्रंथ शंभरवर्षे होऊन सुद्धा वाङ्मयीन दृष्ट्या अजोड ठरलेला आहे.

हे वारीअर
०१११

‘उपसंहार’ या शेवटच्या प्रकरणात आधीच्या प्रकरणातील विवेचनाचे मुद्दे सांगितलेले आहेत.